

Ivana Brstilo
Split
Hrvatska
ivana.brstilo@gmail.com

Željka Jelavić
Etnografski muzej
Zagreb
Hrvatska
zjelavic@emz.hr

UDK 069.1:316.344.7
316.7:069
Prethodno priopćenje
Primljeno: 25. lipnja 2010.
Prihvaćeno: 30. lipnja 2010.

Kultura kao prostor mogućnosti: muzej kao čimbenik društvene integracije

Socijalna isključenost označava prikraćenost pojedinca ili grupe u raspodjeli različitih dobara koja uključuje kako institucionalnu sferu poput obrazovanja, zdravstvene skrbi, socijalnih usluga, tako i socioekonomsku – zaposlenost, financijsku raspoloživost i kupovnu moć – ali isto tako i područje kulture koja uključuje dostupnost i uključenost. Muzeji pokazuju aspiracije za rad s ranjivim skupinama, jer žele doprijeti do nove publike kako bi olakšali i potaknuli njihovu društvenu participaciju. Kroz brojne obrazovne programe, kreativne radionice, interaktivne učionice i umrežene komunikacije, pred muzej se postavlja izazov za progresivnom socijalnom angažiranošću koja će u svoj rad uključiti društveno osjetljive osobe i pripomoći njihovoj integraciji u zajednicu.

Ključne riječi: socijalna isključenost, društvena integracija, društvena angažiranost muzeja, muzejska politika

Neumrežene ili isključene društvene grupe

Sve učestalije rasprave oko društvene isključenosti potresaju ne samo ekonomiju i politiku, već se reflektiraju i na kulturnoj sceni. Tako se od kulturnih institucija očekuje i traži da potenciraju svoju *društvenu stranu* tako što će svojim angažmanom doprinijeti institucionalnoj senzibilizaciji za socijalne probleme. Za razliku od političkih, gospodarskih i osobito financijsko-ekonomskih poticaja, uloga kulture u programima socijalnih doprinosa još uvijek je relativno nejasna, a s time i nedovoljno realizirana. Imajući na umu svu kompleksnost kulturnih sadržaja, u radu se usmjeravamo na muzeje i njihovu ulogu te moguće doprinose društvenim promjenama, s posebnim naglaskom na društveno uključivanje. No, za početak se osvrnimo na samu tematiku isključenosti.

Termin *društvena isključenost* razvija se 70-ih godina 20. stoljeća u Francuskoj kako bi se pod jednim pojmom obuhvatilo ljude nezaštićene od strane države i koji su utoliko socijalno neosigurani ili društveno nesigurni. Mada se u aktualnom kontekstu sve više rabi kao neprecizan sinonim za siromašne/siromaštvo, prvotno je podrazumijevao (mentalno i fizički) hendikepirane, invalide, osobe u materijalnoj oskudici, razne oblike delinkvencije, marginalizacije, kao i osobe s psihičkim poremećajima.

Generalno, društveno isključenje možemo pojmiti kao raskid osobe, pojedinca, sa širim zajednicom, setom institucija kao i društvenom mrežom kontakata. Isključenost se manifestira odcjepljenjem od izvora, ne samo ekonomskih i političkih, već i kulturnih sadržaja koji nas *čine* pripadnikom nekog društva (Walker, prema Sandall, 1998:404-405). Isključeni pojedinci najčešće se povezuju, spontano (silom prilika), posredovanjem institucija ili udruga s osobama u sličnim situacijama i uvjetima života. Stoga možemo govoriti o društvenim grupama koje dijele iskustva isključenja te imaju određene zajedničke karakteristike koje rezultiraju sličnim akcijama i ponašanjima, pa je moguće govoriti i o srodnim stilovima života. Primjerice, beskućnici koji obitavaju u prenočištima, koriste socijalnu pomoć, prehranjuju se u pučkim kuhinjama, surađuju sa specijaliziranim udrugama i slično, imaju srodan način ponašanja, rada i općenito, iskustva. Kako navodi Zoran Šućur:

„Fridberg u socijalno isključene ubraja *one koji su više nego privremeno nesposobni pribavljati sredstva za život i brinuti se o sebi na društveno prihvatljiv način...* U tom smislu on u isključene uvrštava: djecu s ulice, ovisnike, kriminalce, beskućnike, mentalno bolesne, ljude u osobnoj krizi ili žrtve nasilja, skupine među rano umirovljenim osobama, skupine među dugotrajnim korisnicima socijalne pomoći, skupine među izbjeglicama i migrantima“ (1995:226).

No, kako zadobiti društveno priznavanje kada te društvo (ionako) odbacilo? Kako biti prihvaćen kada nemaš pristup prihvatljivim resursima društvene i statusne mobilizacije? Zbog složenosti te problematike većina marginaliziranih dugoročno se suočava s poteškoćama svoga statusa. Zbog nedostatne ažurnosti socijalnih organa i neprimjerene mreže socijalne pomoći, isključeni se s vremenom suočavaju s rastućim poteškoćama svog položaja. Društvena (ne)prihvatljivost tako postaje ključno obilježje isključenih grupa. Isključeni su jer su društveno neprihvatljivi, te im je otežan pristup upravo onim oblastima koje omogućavaju društvenu i statusnu mobilizaciju, a koje zajednica pozitivno vrednuje. Njihova resocijalizacija društvena je mogućnost koja leži *u* svim te *na* svim razinama i sektorima, ne samo ekonomskom i političkom, već i kulturnom, a napose civilnom ili građanskom korpusu.

Bhalla i Lapeyre navode kategorije ili dimenzije društvene isključenosti: otežan ili onemogućen pristup institucijama i uslugama kao što su obrazovanje, zdravstvena skrb ili tržište rada te cjelokupnoj participativnoj sceni koja predstavlja (prekinute) spone pojedinca i zajednice. Ako povežemo sve ove kategorije, možemo zaključiti kako se socijalna isključenost manifestira unutar *civilnog, socio-ekonomskog i političkog* sektora. Sve su to aspekti *ekskluzije* koji se očituju kroz nedostatak političke angažiranosti, prilika za sudjelovanje kao i donošenje odluka kao i znatno smanjenje šansi koje jamče jednakost prilika i ravnopravni položaj u društvenom sustavu (prema Sandall,

1998:406). Socijalna isključenost tako predstavlja izuzeće iz sustava građanskih prava s obzirom na to da civilna, socio-ekonomska i politička isključenost prezentira osnovna ljudska, pojedinačna ili grupna, prava.

Socijalnu isključenost, odnosno socijalno isključene osobe, referira se kroz terminologiju *neumreženosti ili neumreženih*, navodi Program Ujedinjenih naroda za razvoj. Istim se htjelo poentirati (ne)mogućnosti određenih društvenih skupina za puno društveno participiranje. Siromašni, nedovoljno obrazovani i bez mogućnosti permanentnog učenja te (do)školanja, izolirani od društvenih akcija bez pristupa organima odlučivanja – isključeni su ustvari društveno nemoćni. Nadalje, s obzirom na to da nisu *priključeni* na izvor društvenog aparata, ne mogu crpiti sadržaje niti obavljati aktivnosti koje su dostupne i realno izvedive onima *pričvršćenima* na matricu. Doista, (ne)umreženost je prikladan termin kojim se društvene promjene deriviraju iz kanona globalnog umrežavanja, čime se evidentira svekolika prisutnost informacijskog doba i umreženog društva (Castells, 2000).

Na konferenciji „Ljudsko dostojanstvo i socijalna isključenost“ koju je Vijeće Europe organiziralo u Helsinkiju¹ 1998. godine *socijalna isključenost* je artikulirana kao gorući aktualan problem, kako na europskoj tako i na svjetskoj sceni. Nastojeći istražiti uzroke i opsege socijalne isključenosti i siromaštva, akcentirana je terminološka diferencijacija siromaštva koje implicira materijalnu anatemu budući da siromaštvo ne diktira i nužno isključenje. Međutim, socijalna isključenost se ne očituje samo u materijalnoj prikraćenosti tj. potrošačkoj (ne)aktivnosti. Rezultat stanja isključenosti daleko je drastičniji, naime, radi se o potpunom iščeznuću iz društvene mreže. Zato je akcent na tzv. *socijalnom trokutu*: države, tržišta rada i nevladinog civilnog sektora. Njihova nepovezanost s pojedincom drastično priječi potrebnu socijalnu integraciju. Bez višečlane suradnje nema ni dugoročnih poboljšanja. Posebno zato jer isključenje nije jednodimenzionalno, odnosno *samo* materijalno. U hrvatskom nacionalnom izvješću za 2006. godinu stoji upozorenje, ali i svojevrstan apel: „Bez odgovarajuće intervencije države, civilnog društva i međunarodne zajednice, rizičnu bi populaciju moglo progutati trajno siromaštvo, socijalna izoliranost i **kulturna deprivacija**“ (UNDP, 2006:5). Na takav način socijalna isključenost se definira unutar relacije pojedinca i društva odnosno zajednice. Dakle, radi se o odnosu s povratnom spregom.

Naglasimo, dok je siromaštvo² moguće svesti na ekonomsku kategoriju, isključenost se višestruko manifestira i obuhvaća niz sektora (obrazovanje, neriješen rezidencijalni status, rijetki socijalni kontakti i veze, nezaposlenost, politička nemoć i slično) pa stoga iziskuje složenu kombinaciju društvenih rješenja (Šućur, 2006, 239). Jednako kao što je i sama socijalna uključenost dio ekspanzivne socijalne politike, tako ni status

¹ Vidjeti više u izvješću iz Helsinkija „Ljudsko dostojanstvo i socijalna isključenost“ na <http://hrcak.srce.hr/file/47152>.

² Naglasimo kako su podijeljena mišljenja o razumijevanju termina siromaštva i isključenosti. Tako ih neki smatraju sinonimima ili pak isključenost vide kao (pod)tip siromaštva, a moguće je siromaštvo tretirati kao obilježje isključenosti. Ipak, često se isključenost, za razliku od siromaštva, promatra kao višestruko stajalište (Šućur, 2006, 239).

isključenih³ nije jednodimenzionalan, u skladu s čime i njegovo rješenje zahtjeva više-struko fleksibilan pristup koji poštuje složenost konteksta deprivacije. Izuzev očigledne ekonomske prikraćenosti, nemogućnost socijalnih kontakata izvan vlastite grupe, kao i stigmatizirajuće i diskriminacijske društvene prakse također doprinose (auto) percepciji tj. subjektivnoj nemoći koja se često i objektivno manifestira.

Unutar društvene dinamike ekonomskih, tehnoloških, političkih i kulturnih perpetuiranja relevantne su promjene izvedive tek cjelovitom integracijom akcija i programa unutar svih sfera, ali i kroz pojedinačni aktivitet. Priznavši njihov međudnos, trebamo imati na umu njihovu partikularnost kako bismo temeljitije usvojili njihove načine funkcioniranja. Slično je i s marginaliziranim grupama; uzete u generalnom modusu, možemo izvesti sličnosti njihova statusa i podcrtati zajedničke karakteristike dok, pak, na pojedinačnoj razini njihova obilježja variraju. Nisu svi beskućnici identični, mada se nalaze u sličnim situacijama pa se njihovi uvjeti i načini života uvelike preklapaju. Zato postoji kontekst deprivirane grupe (beskućnici, primjerice) kao i svakog člana te grupe ponaosob. Slično je i sa sferom kulture. „Kultura je, dakle, istodobno djelo pojedinaca i kolektiva. Ona neposredno pokazuje da mi, ljudi, živimo zajedno, su-bivamo, ali i dokazuje da treba biti tako“ (Flego, 2007:156).

Možemo biti dio neke kulturne grupe, no, istodobno, svoje kulturno nasljeđe poosobljujemo, jer ga vezujemo uz vlastiti identitet i stil života na koji u konačnici utječe niz čimbenika. Kultura je kontekst razumijevanja izbora, akcija ili načina života pojedinca i grupe. Stoga je važno poštivati kulturna iskustva, makar ih, zbog vlastite kulturne zahvaćenosti, ne moramo (ili ne možemo) u potpunosti shvatiti. Situacija je donekle bliska i onim društvenim grupama koje, mada su dio iste kulture, vode posve različit način života i međusobno se *ne prepoznaju*. Određene kulturne inačice, kao što su muzeji, upravo naglašavaju važnost međukulturnoga i međugrupnoga dijaloga, promiču suradnju i zastupaju politike jednakovrijednosti svih kulturnih i grupnih doprinosa. U svjetlu tih nastojanja produbljuje se suradnja društveno-kulturne, grupe i pojedinačne vizije života. Riječima An Laishun, izvršne direktorice Međunarodnog muzeja prijateljstva iz Beijinga : „Muzeji pružaju strukturiranu platformu za interakciju između kultura što ih čini idealnim ambasadorima interkulture komunikacije platformi“ (2009-2010: 4).

³ Prema istraživanju socijalne isključenosti, provedenom 2006. godine pri Programu Ujedinjenih naroda za razvoj, 11.5% hrvatske populacije možemo okarakterizirati kao socijalno isključene. To znači da kod svake desete osobe bilježimo poteškoće prilikom stupanja na tržište rada; korištenje raznih oblika socijalne skrbi čiji je najpoznatiji sektor Hrvatski zavod za zapošljavanje koji financijski pomaže kratkoročno (13%) i dugoročno (35%) nezaposlene osobe; kao i ograničenost šansi u vidu nemogućnosti ostvarivanja osnovnih ljudskih prava. No, isti je postotak gotovo dvostruko (točnije, 20%) veći kada se radi o auto-percepciji socijalne isključenosti. Istraživanje obuhvaća „tri obuhvatna načina mjerenja: anketu o kvaliteti života na uzorku od 8.534 ispitanika, procjenu pružatelja usluga socijalne skrbi, te razgovore u fokus grupama uz sudjelovanje 20 društvenih skupina koje su izložene najvećem riziku od socijalne isključenosti. U fokus grupama sudjelovali su pojedinci s tjelesnim invaliditetom i intelektualnim teškoćama, roditelji djece s teškoćama, dugotrajno nezaposlene osobe, **beskućnici**, povratnici, samohrani roditelji, djeca bez roditeljske skrbi, žrtve obiteljskog nasilja, Romi, seksualne manjine, osobe starije životne dobi, osobe nižeg stupnja obrazovanja i mladi“ (UNDP, 2006:7).

Stoga i autori kao na primjer Sandell, Woodham, Weil, Silverman i O'Neill akcentiraju značaj i mogućnosti kulture, a posebice muzeja i to u procesu društvene integracije, sugerirajući višedimenzionalnost društvene isključenosti. Utoliko je problem isključenih još drastičniji, ali su mogućnosti institucija i njihovih usluga te doprinosa signifikantnije. Iz tog razloga ne smijemo eliminirati ulogu kulture tj. muzeja u procesu uključivanja. U suprotnome, produbljujemo socijalnu ekskluziju. U sljedećim paragrafima predstavljamo mogućnosti muzeja kao kulturnog sektora i njegovu ulogu u programu socijalnog uključivanja i općenito, društvenom angažmanu.

Društvena angažiranost muzeja

„Muzeji su neprofitne, trajne institucije na usluzi društvu i njegovom razvoju, otvoreni su javnosti, te sakupljaju, čuvaju, istražuju, komuniciraju i izlažu fundus u svrhe izučavanja, edukacije i užitka kako u stvarnim tako i u materijalnim dokazima o ljudima i njihovoj okolini“⁴, objašnjava recentna definicija, prihvaćena 2007. godine u Beču na Generalnoj konferenciji ICOM-a. Mada je srodna starijoj⁵ definiciji muzeja, ipak primjetno proširuje njegov „fundus“, dopunjujući možebitne muzejske funkcije. Iz istoga proizlazi i sve naglašenija potreba za muzejima osposobljenim za tržišnu utakmicu te koji su u stanju prepoznati i adekvatno prilagoditi vlastitu shemu rada rapidnim promjenama koje napose globalizacija⁶, informatizacija i (hiper)modernizacija nalaže i generira. No, pri tome iste programe osposobljavanja i učenja treba razvijati u skladu s karakteristikama zajednice unutar koje muzej djeluje, kako teritorijalno tako i duhovno. Isti upućuju na prepoznavanje potreba okoline, posebice izoliranih i marginaliziranih članova. U suprotnome, služe (samo) onima koji su (ionako) kulturno uključeni⁷.

⁴ Definicija prihvaćena 24. 8. 2007. godine u Beču i navedena u statutu ICOM-a (International Council of Museums). Vidjeti više na: <http://icom.museum/statutes.html>, 2010.

⁵ Prema tradicionalnoj definiciji formuliranoj 1951. godine, muzej je „ustanova čiji je rad vođen općim interesom, a čiji zadatak čuvanja, proučavanja i unaprjeđivanja prati “umjetničke, povijesne, znanstvene i tehnološke kolekcije, botaničke i zoološke vrtove i akvarije. Javne knjižnice i javne arhivske institucije koje održavaju stalne izložbe smatraju će se muzejima“ (Vidjeti više na: http://icom.museum/hist_def_eng.html, 2010.).

⁶ Globalizacija kulturnih institucija ukazuje na posvemašnje: „prostorno proširenje socijalnih odnosa aktera umjetničkog polja, na sve veću gustoću interakcija oslonjenu u krajnjoj liniji na nove elektronske komunikacijske mreže, na naraslu kulturnu interpenetraciju u umjetničko polje u formi povećane inkluzije odnosno mobilnosti aktera i proizvoda, kao i na procese globalizacije u području infrastrukture“ (Vidjeti više u tekstu autora Ulf Wuggeniga, *Sjeverozapad i ostatak svijeta. Internacionalna suvremena umjetnost*, u poglavlju **Kulturna globalizacija** na http://www.zarez.hr/198/z_esej.htm, 2010.).

⁷ Kako Homadovski navodi, totalna muzeologija nastoji „integrirati aktivnosti znanstvene zajednice, proizvodnog sektora, organizacijskog vođenja i drugih kulturoloških aspekata zajednice, služeći pritom potrebama demokratskoga društva“ (2009:394) no, imajmo na umu kako se pri tome socijalno isključeni i kulturno izoliraju. Naime, kako su ostavljeni izvan aktiviteta zajednice, ekonomskog sektora i sl., i kultura ih ovakvim smjernicama zaobilazi. Potrebe demokratskog društva stoga treba preispitati u odnosima društvene nemoći kako ne bismo potrebe jednih ostvarili na uštrb drugih.

Transformacijom arhitektonskih, sadržajnih i izvedbenih programa, muzeji se mogu i trebaju društveno senzibilizirati. Kao medij kulture, u kontekstu socijalno isključenih, posjeduju znatan potencijal društvene promjene. Time se inicira (svježa) ideja kako su muzeji mjesta kontakata društvenih segmenata, ali i primjer aktivnog dijaloga kulture i društva. Dakle, kultura ne smije biti izolirana niti elitistički segregirana. U tom se slučaju formulira kao zatvorena institucija, neprohodna za promjene, nesposobna za aktivno sudjelovanje i doprinosenje društvenim promjenama. Svaka-ko, potencijal kulture, točnije, muzeja je značajan. Muzeji uključeni u društveni život svoje zajednice mogu ga transformirati u dinamičnu scenu, pripomoći u stvaranju kulturno-društvene uključenosti, doprinijeti društvenoj socijalizaciji i poticati dugoročnu politiku socijalno senzibiliziranih kulturnih institucija. „Oblikovana kulturološka destinacija postaje tako mjesto socijalnih kontakata, kao i generator razvoja širih područja grada“ (Homadovski, 2009:394). Baš kao što produktivna ekonomska zona uvelike mijenja društveni pejzaž neke aglomeracije, tako i kulturna scena reformira prostor u kojem djeluje.

Prema ICOM-ovom etičkom kodeksu, muzeji su zaduženi za očuvanje i promicanje prirodnog i kulturnog nasljeđa, odnosno, za upravljanje prirodnom i kulturnom baštinom kao i resursima koji svjedoče i prenose znanja. U svim tim aspektima ugrađena je društvena komponenta pa je njihova svrhovitost usmjerena na društvenu dobrobit i kulturno sazrijevanje. Odatle i potreba da muzeji surađuju sa zajednicama iz kojih zbirke potječu kako bi se cjelovito predstavio i uvažio njihov prirodni i kulturni kontekst⁸. Pri tome je važno namijeniti sadržaje svim društvenim grupama, a posebno onima koji su marginalizirani i društveno izolirani. Voditi brigu o interesima svih populacija i prilagođavati se njihovim (ne)mogućnostima, ključni je motiv muzejskog rada. Stoga, osobe s posebnim potrebama ne smiju biti zanemarene i diskreditirane već u startu. Primjerice, muzeji trebaju osigurati prilaz za invalide, prilagoditi izložbu njihovim mogućnostima, a stručno muzejsko vodstvo – način izlaganja – treba biti usklađeno s potrebama posjetitelja.

Interkulturalna i intergrupna komunikacija ujedno je dijalog *svih slojeva* društvene hijerarhije pa tako muzej u svom posredovanju ne simpatizira (u svakom slučaju) privilegirane, već otvara svoje znanje i poruke marginaliziranim društvenim skupinama koje društvena harmonija često ne uklapa u svoju partituru. „Muzeji će ustrajati na društvenoj harmoniji čuvanjem, dokumentiranjem i prezentiranjem materijalnog i nematerijalnog nasljeđa na način koji stimulira dijalog“⁹ kaže Tereza Scheiner, jer muzeji pripadaju civilnom sektoru i jesu njegov dio i primjer ljudske organizacije koja ne služi samo kao skladište ljudskog nasljeđa već promiče značaj i vrijednost čovjeka, potencijala njegovog rada i dostignuća (2009-2010:5).

Međutim, muzeji trebaju biti civilni prostori koji neće težiti društvenoj harmoniji pod svaku cijenu. Društveni konformizam nikad ne smije biti povlašten pred različitošću, ma kako uznemirujuća ta različitost bila. Društvenu harmoniju možemo pojmiti kao težnju ka uravnoteženom (su)odnosu različitih društvenih aspekata; ekonomskih

⁸ Vidjeti više u ICOM-ovom etičkom kodeksu za muzeje ili na: <http://icom.museum/ethics.html>, 2010.

⁹ Dostupno i na http://icom.museum/pdf/E_news2009/p5_2009-2.pdf

– političkih – kulturnih – civilnih. Aspiracija k ujednačenim sferama moći zapravo je poziv na suradnju između društvenih aktera prisutnih u razgraničenim i zasebno percipiranim sferama društvenog aparata. Kroz proklamaciju „dijaloga, tolerancije, koegzistencije i razvoja, baziranim na pluralizmu, raznolikosti, natjecanjima i kreativnosti. U njenoj srži stoji mogućnost zajedništva kroz prihvaćanje različitosti“ (Scheiner, 2009-2010:5).

Ipak, harmonija se često shvaća i u kontekstu političkog oportunitizma i konformizma. No, usklađenost muzeja s trenutnom vizijom društvene harmonije ne implicira nužnost bezuvjetnog pokoravanja dominantnoj politici, posebno ako ta politika diskriminira ili marginalizira određene društvene grupe ili njihove ideje. Zato je i problematična situacija u kojoj muzeji postaju objekti kojima upravljaju nositelji političke moći, jer se pod prividom društvene harmonije odvija (ideološka) manipulacija.

„Ako su muzeji građanski prostori koji zrcale dobre, loše i neugodne društvene aspekte te prostori za interpretaciju, refleksiju i pregovaranje, jednako kao i riznica informacija o akcijama, izvorima, artefaktima itd., koji se tiču *društvene harmonije*, muzeji tada imaju ulogu i zadatak“, kaže Amarsewar Galla (2009-2010:3). Muzeji trebaju biti spremni na rizike i eksperimente s novim idejama te stremiti prema novoj publici. Širiti horizonte rada znači ujedno i smanjivati opasnost od zapadanja u jednodimenzionalnost.

Upravo suprotno političkoj demagogiji, muzeji trebaju izrasti u kritičku arenu heterogenih ideja, impulsa i poticaja, bez prisilnog homogeniziranja politički (ne)podobnih primjeraka. Perspektivna zaigranost, (samo)ironija, dinamična informiranost, lepršavost i šokiranje, čak i zaprepašćivanje te zgražanje u svrhu (vlastitog/društvenog) preispitivanja kao i vrijednosno-intelektualno potpirivanje i podbadanje poželjni su elementi za stalni muzejski postav odnosno tematsku izložbu. Ostvarujući svoju ulogu kritičara aktualnih društvenih tokova, muzeji se trebaju pretvoriti u sveprisutne društvene komentatore. Kroz prilagodbu i susretljivost prema raznovrsnim stremljenjima i stilovima, muzeji iskazuju spremnost na fleksibilno funkcioniranje koje, uostalom, progresivna globalna strujanja nalažu, ali i nameću. Tako, muzeji nisu statična spremišta niti grobnice *mrtve kulture*, već izvorišta žive i dinamično prezentne misli.

Muzeji kao faktori socijalne uključenosti

Raspravljajući o razvoju zajednice, neki autori upućuju na „strukturalna, relacijska i kulturna obilježja određene zajednice“ kroz čiji se razvoj „uspostavljaju ili obnavljaju strukture ljudske zajednice unutar kojih su mogući *novi načini organiziranja društvenog života*“ (prema Škrabalo, Miočić-Lisnjak, Papa, 2006:64). U čemu se ogleda muzejski potencijal društvene (re)organizacije?

Valja nam se osvrnuti prije toga i na sam pojam socijalne uključenosti kako bismo ukazale na mogućnosti kulturnog uključivanja odnosno na kulturu (i muzej kao njezin dio) kao čimbenika društvenog uključivanja. Kako navodi Šućur, autori poput Paugama i

Macloufa navode kako se (slično kao siromaštvo i isključenje) razlikuje pojam uključivanja od integracije¹⁰ jer obuhvaća prilično opsežne segmente socijalne politike. Socijalna uključenost prati slijed društvenih promjena, posebno na tržištu rada čije fluktuacije modificiraju tradicionalno poimanje radnih odnosa, pa je dio šire transformacijske politike koja polazi od priznavanja i uvažavanja brojnih aktera na društvenoj sceni, a ne samo proglašava i prohtjeva države. Srodno tomu, državna decentralizacija otvara put autonomiji institucionalnih centara i aktera (Šućur, 1995:228).

No, autonomija ne isključuje suradnju, dapače, produbljuje ju. Povezivanje ili partnerstvo osobito je efektno u modelu državne, institucionalne i civilne suradnje kada se potencijali svih navedenih sinergijski ujedine, cjelovitije se pristupa problemu pa i rješanju problema isključenosti. Poanta je u organiziranoj društvenoj suradnji, a kako „ona obuhvaća i nedostatak kulturnih, praktičnih i institucionalnih uvjeta za korištenje sposobnosti u kontekstu priznanja i društvene interakcije“ (Young, 2005:72), tako je neizostavno integrirati svaki društveni aspekt u politiku uključivanja. Kultura ne smije biti izuzetak. Kombinacijom različitih društvenih doprinosa i sfera, stvara se efikasnija mreža između zajednice, institucija i grupe isključenih.

Te nas primjedbe upućuju na još jedno signifikantno obilježje muzeja, a to je posredništvo. Omogućavanjem i posredovanjem prilikom susreta i interakcija različitih aktera i njihovih kultura, muzeji imaju realnu priliku konkretizirati svoju idealtipsku namjenu, postati *humana institucija*. Institucije se ne bi smjele izolirati od zajednice, a zajednica treba, kroz institucionalan dijalog i potporu, surađivati sa svojim članovima. Utoliko muzej posreduje između urbanog i ruralnog, tradicionalnog i virtualnog, te, dodale bismo, uključenih i isključenih – društveno (ne)umreženih. Na tom tragu, Tereza Scheiner, izvještava o rapidnim socijalnim promjenama u suvremenom svijetu. Rastuće etničke identifikacije odvijaju se u fluidnim i hibridnim kolizijama lokalnog i globalnog, pa se povećava potreba povezivanja pojedinaca s društvenim grupama odnosno *muzeja sa zajednicom*. Interakcija je višečlana, uključuje državne i nedržavne muzeje međusobno, kao i civilne udruge, volontere, stručnjake iz brojnih područja. Suradnjom i partnerstvom protiv isključenosti! (2009-2010:5)

Suradnja je dakako neizbježna i u visoko fragmentiranim tržištima pa tako Silverman i O'Neill zagovaraju *otvaranje* muzeja kompleksnosti ponude, sadržaja i dizajna koju 21. stoljeće generira. Usprkos tomu, mnogi muzeji su zadržali jednostavan i pomalo staromodan kanon funkcioniranja pa autori upozoravaju kako ih to čini rigidnim i katatoničnim, zaključujući kako se tu radi o strahu od promjena prije nego o privrženosti tradiciji. Na koncu, takav stav može kočiti potencijale muzeja. Tradicionalna percepcija društvenih i kulturnih uloga muzeja zadobiva interaktivnu i dinamičniju

¹⁰ Šućur navodi nekoliko stavova koji obrađuju pojam uključenosti i integracije. „Za S. Paugama uključivanje je „oblik regulacije socijalnih veza i odgovor uočenom ugrožavanju socijalne kohezije“ (prema Silver, 1994:534). P. Maclouf, s druge strane, nastoji razgraničiti uključivanje od integracije. „U uobičajenom smislu, uključivanje se sastoji u integraciji individue ili grupe u širu socijalnu sredinu. Ono se razlikuje od integracije, procesa putem kojeg individua ili grupa urasta u novi kolektivitet radi eventualnog stvaranja nove cjeline“ (Maclouf, 1991:2). Bitno je istaknuti da pojam uključivanja pokriva različite sektore socijalne politike: od politike zapošljavanja, profesionalne izobrazbe, socijalnog stanovanja, pa do urbanizma i imigracije“ (1995:228).

dimenziju. Tako je i sa samim posjetiteljima; muzej koriste zbog učenja, zabave, novog iskustva, kontakata, socijalizacije – jednako kao i neki zabavni klub ili trgovački centar. Interaktivna ponuda mijenja doživljaj muzeja u javnosti, što transformira njegov položaj u društvu, ali i društvena očekivanja. Mogućnosti su sve brojnije, a potraživanja sve sofisticiranija – vrijeme je izazova! Sve veći interes muzeja za suradnjom s drugim organizacijama, udrugama i zajednicama upućuje na nove uloge, mogućnosti i društvene funkcije muzeja koji se transformiraju i uvelike odbacuju statičnu verziju svog rada i ulogu u zajednici (usp. Silverman i O'Neill: 2004).

Način na koji muzeji mogu doprinijeti u borbi protiv isključenosti jest suradnja s udrugama i institucijama koje se bave srodnom tematikom. Primjera ima različitih, a ovdje ćemo navesti neke od britanskih, koji su plod višegodišnjih nastojanja i razvijanja *politika uključivanja*. Richard Sandell (1998) tako navodi primjer *Gallery of Justice* u Nottinghamu koja surađuje s brojnim udrugama i agencijama za suzbijanje i sprječavanje kriminalnog ponašanja mladih. Muzej služi kao prostor u kojem mladi mogu preispitati vlastite postupke i njihove posljedice, što ukazuje na silan doprinos društvenom prosperitetu kao i prilagođavanju turbulentnim socijalnim kontekstima. Muzej Londona u okviru trogodišnjeg programa podržanog od strane Nacionalne lutrije organizira različite aktivnosti za mlade, dugotrajno nezaposlene, prijestupnike, prvenstveno iz područja istočnog Londona¹¹.

Britanski je primjer odnosa muzeja prema zajednici i politici uključivanja za nas zanimljiv prvenstveno stoga, jer se gradi na **osmišljenoj politici** koju koordinira *Odjel za kulturu, medije i sport* britanske vlade od srpnja 1997. godine kada je ustanovljen. U suradnji s *Odjelom za obrazovanje* pokrenuli su program partnerstva između obrazovnog i muzejskog sektora. Tako su muzeji zadobili značajnu ulogu u školskom kurikulumu, dok su učenici i učitelji iskazali zadovoljstvo nizom ostvarenih posjeta muzeju, smatrajući kako produbljuju njihovo znanje i pomažu im pri svladavanju gradiva te motiviraju za učenje novog. Evaluacijskim istraživanjem kristalizirali su se mogući doprinosi muzeja, osobito na području kohezije zajednice, socijalne uključenosti, ali su se pokazali i kao uspješna nadopuna školskom (učeničkom i nastavničkom) programu. Povratna reakcija uključuje i muzejsko osoblje koje kroz programe suradnje ima priliku usavršiti svoje znanje i vještine. Studija je pokazala da su uspješno uključeni muzeji poboljšali svoje metode rada upravo kroz *muzejsko-školski integracijski program*¹². Muzejska pedagogija itekako se izbrusila kroz kontakte s nastavnicima, učenicima i njihovim potrebama. Napomenimo, među učenicima su i oni s posebnim potrebama kao i učenici kojima prijeti socijalno isključivanje.

Uspoređujući britanske i hrvatske prilike valja uočiti kako prije svega u Hrvatskoj ne postoji razvijena muzejska politika. Posljedično, javnosti nije dostupna kulturna politika uključivanja socijalno isključenih, niti nadležno ministarstvo odnosno lokalni uredi za kulturu provode istraživanja i evaluacije na temelju kojih bi se mogle razvijati javne politike kulturnog uključivanja.

¹¹ vidjeti na <http://www.museumoflondon.org.uk/English/Learning/Community/Inclusion/>

¹² Vidjeti više na: <http://www.le.ac.uk/ms/research/Reports/IIL.pdf>, 2010.

Ipak, ne može se reći da pojedinačnih primjera nedostaje. Programi koji se provode u muzejima prije svega su rezultat pojedinačne osviještenosti pojedinih kustosa i muzejskih pedagoga nego li provedbe osmišljene politike spram korisnika. Navest ćemo tako projekt Motel Ježevo (2002.-2003.) Muzeja za suvremenu umjetnost iz Zagreba u kojem suvremeni umjetnici tematiziraju položaj azilanta,¹³ ili recentniji primjer Hrvatskog školskog muzeja u Zagrebu koji je u okviru 15. muzejske edukativne igre Hrvatskog muzejskog društva *Kotač* 2010. godine organizirao aktivnosti *Muzej na kotačima* s učenicima Romima u osnovnim školama Zagreba, Bjelovara, Podturena i Držimurca. Osim što se muzej predstavio romskoj djeci, publika je na izložbi mogla upoznati i njihove radove.¹⁴

I suradnja s nevladinim sektorom, kao izrazito bitnim faktorom u razvijanju programa za socijalno isključene, plod je individualnih kontakata pojedinih muzeja s organizacijama civilnog društva. Tako Etnografski muzej u Zagrebu zajedno s Volonterskim centrom nastoji senzibilizirati širu javnost za građanski volonterski angažman. Pokrenuvši kampanju *Volonterske boje solidarnosti* Volonterski centar Zagreb potiče građanski aktivizam u raznim organizacijama i institucijama. Tijekom godine 2009./2010. posebno se ističe problematika beskućništva. Kroz program *Kulturom protiv isključenosti* Etnografski muzej i Volonterski centar Zagreb istodobno su senzibilizirali širu javnost o potrebama uključivanja beskućnika u kulturne programe, te direktno pridonijeli poboljšanju kvalitete života beskućnika¹⁵. Program je u Etnografskom muzeju uključivao, pored razgledavanja stalnog postava i izložbe „Idemo na kavu!“, i radionice u kojima su na kreativan način sudionici materijalizirali svoje iskustvo boravka u muzeju.

Ne treba smetnuti s uma da uključivanje različitih kategorija korisnika i članova lokalne zajednice nije nepoznanica. Svjetska muzejska praksa poznaje inovativnost rada novih modela muzeja. Tako postoje tzv. *neighbourhood* muzeji – *muzeji susjedstva*, tzv. muzeji trećeg vala. Radi se o muzejima koji konkretiziraju ideju društvene senzibilizacije i angažiraju se oko problema zajednice. Kako bi spriječili tradicionalnu elitičku muzejsku ostavštinu, restrukturirali su dosadašnji model i oformili vlastiti.

„Uz kustose u programu (čak donekle i u samom istraživačkom dijelu) sudjeluju zainteresirani pojedinci, isti pojedinci na dobrovoljnoj bazi obavljaju i dio poslova muzeja, uobičajena zgrada muzeja tek je središnja točka muzejske akcije, pa se muzeji doslovno šire izvan vlastitih zidova. Umjesto isključive orijentacije na prestižnu interpretaciju teritorija, nastoje prikazati život u njegovim banalnim konotacijama, ali tim više istinitim. Zamisljen da bude ogledalo zajednice, takav muzej nastoji izgraditi svoju relevantnost dajući priliku svojim korisnicima da se u njemu prepoznaju. Mnogobrojnim *antenama*, zatečenim i zaštićenim situacijama (stari pogoni, škole, nasipi, mlinovi itd.), pokriva cjelokupni teritorij. Predmeti su smatrani muzejskim i onda kad čine dio nekih živućih, ali rekognosciranih i registriranih ambijenata. Mnogobrojnim primjerima

¹³ Vidjeti više na http://artefact.mi2.hr/_a01/lang_hr/a01_about_hr.htm

¹⁴ Vidjeti više na <http://www.kulone.com/HR/Event/205494-%C5%A0kolski-muzej-na-kota%C4%8Dima>

¹⁵ Vidjeti više na: <http://www.vcz.hr/info-pult/mdv-2009/>

iz prakse takvi muzeji dokazuju svoju duboku zainteresiranost da sudjeluju u životu, štoviše, u problemima zajednice u kojoj postoje (ili: zbog koje postoje). Zovu ih *borbenim muzejima, muzejima razvoja* itd., naglašavajući njihovo integriranje u svakodnevnicu“ (Šola, 1989).

Muzej je dakako jedan od činilaca tzv. **kulturne intervencije**, skupa raznovrsnih aktivnosti u kojima sudjeluju brojne društvene grupe, prezentirajući svoje ideje. Ponudeni kulturni sadržaji oblikuju se prema potrebama zajednice. Tako, mogu ciljati na samo jednu grupu kao specifični socijalni milje ili na širu publiku, što je slučaj s osječkim *Danima kulture mira* koji promiču ljudska prava i toleranciju, dok *Teatar potlačenih*¹⁶ cilja ka razotkrivanju opresivnih društvenih praksi. Na kreativan i nestandardan način problematiziraju se određeni društveni fenomeni, kroz medij kulture (Škrabalo, 2006:83).

Još neki od hrvatskih primjera pokazuju jasnu tendenciju uključivanja zajednice, tako je primjerice *Muzej kvarta* „nastao (je) kao direktna posljedica potrebe za istraživanjem i razumijevanjem identiteta lokalnih zajednica unutar društveno-urbanističke specifičnosti novozagrebačkih kvartova. (...) Manjak svijesti o samome sebi i nedostatak osjećaja pripadnosti manifestira se, stoga, kroz povezivanje s prostorno-kulturno neutemeljenim, uvezenim obrascima ponašanja. Nedostatak nekakvog subjekta (kulturnog doma, muzeja ili bilo kakve kulturne institucije), koji bi poticao komunikaciju stanovnika kvarta i aktivno uključivanje u istraživanje o povijesti i sadašnjosti zajednice, nerijetko ima za posljedicu apatiju i nebrigu stanovnika prema vlastitoj okolini, te stoga i stagnaciju razvoja zajednice na svim poljima“ (<http://www.kontraakcija.hr/hr/muzej-kvarta>).

Nadalje, *Muzej ulične umjetnosti* nastoji svojim radom pobiti predrasude koje izjednačavaju uličnu umjetnost i vandalizam. Kako bi potaknuli slobodu kreativnog izražavanja i osvještavanje građana za prostor u kojem žive, promiču dijalog umjetnika i grada.

„Otvaranjem diskursa UMJETNOST – GRAD – GRAĐANI kroz akciju Muzej ulične umjetnosti – MUU – stvara pozitivno ozračje od kojeg profitiraju svi: Umjetnici, jer imaju priliku stvarati. Grad, jer ga se percipira kao razvojni grad, koji potiče kreativnost i koji je pun života (što je izuzetno važno za sliku bilo kojeg grada). Građani, koji imaju priliku u svom susjedstvu imati najaktualnija djela svjetske moderne umjetnosti, koja pak pozitivno mijenja njihovu svakodnevnicu i sa sobom donosi napredak, odnosno pozitivnu promjenu“¹⁷.

Uočimo kako kultura ne mora biti poistovječena s nečim nekonstruktivnim, rezerviranim za odabrane¹⁸, izvan stvarnog života i bez konkretnog kontakta sa socijalnim

¹⁶ Idejni osnivač je brazilski redatelj i politički aktivist Augusto Boal (1931. -2009.)

¹⁷ Vidjeti više na: <http://www.muu.com.hr/>, 2010.

¹⁸ Baš kao i druge institucije, muzeji također doprinose institucionalnom isključenju s obzirom na to da raspolažu s nekolicinom mehanizama koji potenciraju isključenost, pa donekle i muzeji svoje usluge i sadržaje ne prilagođavaju potrebama i uvjetima baš svih članova društva. Ono što je nekima ponuđeno, *društvo* je nedostupno. Muzeji često zanemaruju alternativne vrijednosti i sadržaje koji stoje u opoziciji prema dominantnim normama, primjećuje Ames. Predstavljaju samo jednu stranu kulturne priče ili njenu

realitetom. Kroz dinamičan pristup, kultura je itekako plodno tlo za kreativno izražavanje koje ima sposobnost osvještavanja i doprinošenja rješavanju socijalnih problema. Jednako tako, muzej je idealan prostor za slikarske klasike, ali ništa manje prigodan i za performanse brojnih (još uvijek) kulturno neafirmiranih umjetnika koji isto tako mogu nadahnjivati publiku. Dakle, kulturni potencijal je društvenog karaktera.

Iz tog razloga, muzeji su posrednici zajednice i društva i kao takvi trebaju još progresivnije razvijati svoj socijalno-posrednički potencijal. Stoga, Lucía Astudillo¹⁹ poziva na interdisciplinarnost, interkulturalnost i, po nama, najznačajnije, inkluzivnost muzeja koji trebaju osvijestiti i razvijati vlastite mogućnosti doprinošenja (društvenoj) promjeni, ali i (pojedinačnoj) kvaliteti života. Muzeji itekako mogu doprinijeti razvoju zajednice, zaključuje autorica. Na toj osnovi, muzeji formiraju svoju ulogu u društvu, lokalno i globalno, jer potiču međukulturni i međugrupni dijalog.

Dakle, muzeji imaju potencijal primjereno odgovoriti na potrebe širokog spektra zahtjeva koje umreženo društvo perpetuira. Permanentno učenje i stručnost muzejskog osoblja nezaobilazan je aspekt *modernizacije muzeja*. Međutim, muzejska angažiranost u zajednici još je uvijek relativno novo iskustvo za određene muzeje čak i unutar razvijenijeg konteksta, poput engleskog, zbog čega se nisu svi jednako učinkovito prilagodili novim ulogama i potrebama, a kamoli da su razvili vlastite programe socijalnih doprinosa. Ništa se ne događa samo po sebi niti je moguće da se promjena dogodi preko noći. Stoga O'Neill i Silverman ukazuju na konstantnu važnost *učenja muzeja i u muzejima*, podjednako muzejskog osoblja i posjetitelja. Učenje i prilagođavanje novim metodama rada, preduvjet je uspješnog funkcioniranja. Posebno stoga jer otvorenost prema eksperimentiranju približava muzej novoj publici (Silverman, O'Neill: 2004). Mada su takvi potezi ponekad i rizični, ipak su dobrodošli prilikom kreiranja moderne i dinamične slike muzeja.

No, dugoročnost razvojnih perspektiva najavljuje silan muzejski društveni potencijal, uključujući hrvatski muzejski sektor uz napomenu kako su pozitivni ishodi mogući ako se muzeji otvore za inovativne ideje i nove načine rada. To je prilika za suradnju nacionalnih i regionalnih muzeja, države i pripadajućih sektora (ministarstva, institucija, odjela) kao i samih aktera koje se cilja uključiti u zajednicu. Međutim, neartikulirana nacionalna politika značajna je barijera s kojom se muzejske institucije susreću. U praksi sve to koči potencijale muzeja i formira percepciju javnosti o ulozi muzeja. Kreativnost svakako mora nadjačati nedostatak financijske potpore, standardan problem s kojim se kulturni sektor već tradicionalno nosi.

---

odabranu viziju, istodobno se njoj prilagođavajući svojim modelima rada, kroz sustav (naplate) ulaznica, (selektivne) promidžbe, i sl. U muzeju tako možemo izdvojiti moćnu većinsku i zapostavljenu manjinsku sliku, zbog čega ta kulturna institucija perpetuira socijalnu, ekonomsku i civilnu isključenost (prema Sandall, 1998:408).

¹⁹ Vidjeti više: http://icom.museum/doc/IMD/HARMONYINMUSEUMS_Lucia_Astudillo.pdf

Zaključna razmatranja

Problematika socijalne isključenosti zahtjeva višestrukost perspektiva i multidimenzionalna rješenja koja će uskladiti sve izvore i sfere marginalizacije. Iznimno je važan fokus na konkretnu društvenu skupinu i njezine zahtjeve i potrebe. Programi i poticaji promjena primarno se utemeljuju na omogućavanju boljeg pristupa određenim uslugama koje determiniraju društvene šanse isključenih. Taj proces pak najčešće zahtijeva društveno restrukturiranje, prvenstveno veću institucionalnu senzibilnost i otvorenost za osobe s posebnim potrebama.

Socijalna isključenost se očituje kao prikraćenost pojedinca ili grupe u raspodjeli kako institucionalne (obrazovanje, zdravstvena skrb, socijalne usluge), socioekonomske (zaposlenost, financijska raspoloživost i kupovna moć), tako i kulturne sfere dobara. Dakle, uz ekonomski i društveni kapital, uskraćeni su i prilikom distribucije kulturnog kapitala. Stoga, pojmovima socijalne (ne)pravde i društvene isključenosti pridodajmo i termin kulturne izolacije.

No, s druge strane, kultura je i *ljepilo* između pojedinca, grupe i zajednice, stoga višedimenzionalnost društvene isključenosti ne zaobilazi ni kulturni aspekt. Naime, kultura je mogućnost koju možemo usmjeravati ka sve većem uključivanju i inkluziji marginaliziranih i isključenih u ostale društvene grupe kako bi, u suradnji s ekonomskim, civilnim i političkim sektorima, potencirali njihovu punu društvenu participaciju. Muzej, kao kulturni čimbenik, posjeduje mogućnosti kulturne intervencije u društvenoj zajednici. Kulturni angažman može pozitivno odgovoriti na složene kontekste pod-zastupljenih grupa kojima prijete društvena ekskluzija i isključenost.

Muzeji pokazuju aspiracije za rad s ranjivim skupinama, jer žele doprijeti do nove publike kako bi olakšali i potaknuli njihovu društvenu participaciju. Stoga se sve više formiraju u institucije čiji cilj nije samo izlaganje i očuvanje kulturne baštine, već i društveni angažman. Konstantno učeći i prihvaćajući tekovine novih ideja, muzeji su u mogućnosti kanalizirati vlastiti potencijal i doprinijeti suzbijanju socijalne isključenosti. Kroz brojne obrazovne programe, kreativne radionice, interaktivne učionice i umrežene komunikacije, pred muzej se postavlja izazov za progresivnom socijalnom angažiranošću koja će u svoj rad uključiti društveno osjetljive osobe i pripomoći njihovoj integraciji u zajednicu.

Partnerstvom muzeja i zajednice promiče se društvena suradnja, potiče dijalog i kreira dinamičan pristup socijalnim problemima. Na muzejima je da prepoznaju vlastite interese, izoštre vještine rada i artikuliraju svoju društvenu ulogu. Kroz odgovarajuće projekte učenja i (re)formiranja svaka muzejska institucija može postati faktor društvenih promjena.

Literatura

Astudillo, Lucía. „Social Harmony in Museums“, http://icom.museum/doc/IMD/HARMONYINMUSEUMS_Lucia_Astudillo.pdf (22. 4. 2010.)

Bakula-Andelić; Marinka; Šostar, Zvonimir. 2006. „Beskućnici Grada Zagreba“. U: *Revija za socijalnu politiku*. 13. 3-4. <http://hrcak.srce.hr/file/47884> (17. 3. 2010.)

Castells, Manuel. 2000. *Uspón umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.

Flego, Gvozden. 2007. „Uključenost, suradnja i uloga kulture“. U: *Politička misao* 44 (4): 155 –160.

Galla, Amareswar. 2009-2010. „Examining Social Harmony“, U: *ICOM NEWS* 62/2:3-4.

Homadovski, Aleksandar. 2009. „Transformacije institucija kulture – Suvremene muzejske destinacije i utjecaji vrijednosti industrijskog brandinga“. U: *Prostor* 17(2/38): 386-396.

Hooper Greenhill, Eilean; Dodd, Jocelyn; Creaser - Lisu, Claire; Sandell, Richard; Jones, Ceri; Woodham, Anna 2007. *Inspiration, Identity, Learning: The Value of Museums. SECONDSTUDY. An evaluation of the DCMS/DCSF National/Regional Museum Partnership Programme*. Leicester: RCMG. <http://www.le.ac.uk/ms/research/Reports/IIL.pdf>. (19. 4. 2010.)

Laishun, An. 2009-2010. „How museums can promote and contribute to social harmony“. U: *ICOM NEWS* 62/2:35.

Program Ujedinjenih naroda za razvoj. 2006. „Sažetak izvješća o društvenom razvoju Hrvatska 2006. Neumreženi: lica socijalne isključenosti u Hrvatskoj“. U: *Revija za socijalnu politiku*. <http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/download/647/639> (17. 3. 2010.)

Sandell, Richard. 1998. „Museums as Agents of Social Inclusion“. U: *Museum Management and Curatorship* 14(4): 401 – 418. http://web.mac.com/bandelli/2020/References_files/agents%20of%20social%20inclusion.pdf (18. 4. 2010.)

Scheiner, Tereza. 2009 –2010. „Contributing to a better World“. U: *ICOM NEWS*, 62/2: 5.

Silverman, Lois H.; Mark O Neill. „Change and Complexity in the 21st-Century Museum“. U: *Museum News* November/December 2004. http://www.aamus.org/pubs/mn/MN_ND04_ChangeComplexity.cfm. (21.4.2010.)

Škrabalo, Marina; Miočić-Lisnjak, Nives; Papa, Jasmina. 2006. *Mobilizacija i razvoj zajednica: akcijsko istraživanje u Hrvatskoj*. Zagreb: MAP savjetovanje d.o.o.

Šola, Tomislav. 1989. „Nove tendencije u teoriji i praksi muzeja“. U: *Osječki zbornik Osijek: Muzej Slavonije*, 20:267-275.

Dostupno i na: http://dzs.ffzg.hr/text/sola_nt.htm (20.4.2010.)

Šućur, Zoran. 1995. „Koncept socijalne isključenosti“. U: *Revija za socijalnu politiku* 2(3): 223-230.

----- 2006. „Objektivno i subjektivno siromaštvo u Hrvatskoj“. U: *Revija za socijalnu politiku* 13(3-4): 237-255.

UNDP Izvješće o društvenom razvoju – Hrvatska. 2006. „Neumreženi: lista socijalne isključenosti u Hrvatskoj“. Zagreb: Denona d.o.o.

Wuggenig, Ulf. „Carstvo, Sjeverozapad i ostatak svijeta. Internacionalna suvremena umjetnost u razdoblju globalizacije“ http://www.zarez.hr/198/z_esej.htm, 2010.

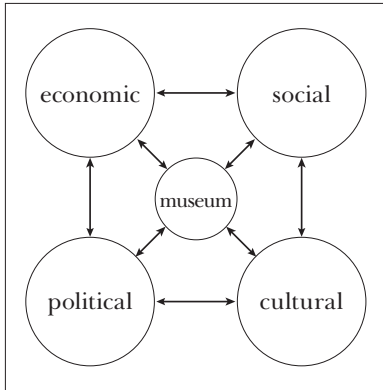
Young, Iris Marion. 2005. Pravednost i politika razlike. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

URL: <http://www.vcz.hr/info-pult/mdv-2009/>. (12. 3. 2010.)

URL: <http://www.mu.com.hr/>. (23. 4. 2010.)

URL: <http://www.museumoflondon.org.uk/English/Learning/Community/Inclusion/> (9. 5. 2010.)

URL: <http://www.kulone.com/HR/Event/205494-%C5%A0kolski-muzej-na-kota%C4%8Dima> (24. 5. 2010.)

4.01